

TÜRKÇE YER ADLARININ YAPISI ÜZERİNE

Dealing With the Structure of Turkish Place Names

İbrahim ŞAHİN*

ÖZET

Yer adı bilimi her türlü yer adını köken, anlam ve yapı bakımından araştıran bilim dalıdır. Türkçe yer adlarının yapısı bugüne kadar yeterince çalışılmamıştır. Belirli bir ülkenin ya da bölgenin yer adları üzerine yapılan çalışmalarda ise; yer adları içinde bulundurduğu kelime sayısı dikkate alınarak incelenmiştir.

Yer adı bilimi araştırmaları, yer adlarının da diğer kelimelerle aynı özelliğe sahip olduğunu göstermiştir. Sıradan kelimeler gibi onlar da bir anlama sahip olup dilin fonetik, morfolojik kurallarına uymaktadır. Bu sebeple yer adlarının kelime sayısı esas alınarak incelenmesi doğru bir yaklaşım değildir. Bunun yerine Türkçe yer adlarının “basit yapılı”, “türemiş yapılı” ve “birleşik yapılı” olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Eski Türkçe dönemi eserlerinde geçen yer adlarının ve çağdaş Türk lehçelerindeki yer adlarının birlikte ele alındığı bu makale sonucunda Türkçe yer adlarının gramer yapısında geçmişten bugüne önemli bir değişimin yaşanmadığı tespit edilmiştir. Bu durum Türkçe yer adlarının henüz Eski Türkçe döneminde sağlam bir yapıya kavuştuğunun göstergesidir.

Anahtar kelimeler: yer adı bilimi, Türkçe yer adları, yer adlarının yapısı, basit, birleşik ve türemiş yer adları.

ABSTRACT

Toponymy is the science of researching roots of the location names, their meanings and linguistic structures. Turkic location names have not been studied and researched sufficiently. Research done in certain countries and regions appear to have utilized a method relying on the count of words or syllables contained in location names.

Toponymy investigations have shown that location names carry the same characteristics as other words. Like ordinary words, these also exhibit unique meanings and fit the phonetic and morphologic rules. For this reason alone, the investigation of location names on the basis of word or syllables count is not a correct approach. Instead, in investigating Turkic location names, it appears to be a more effective method to utilize “simplex structure”, “derived(derivative) structure” and “combinatorial(integrated) structure” basis.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancılar Türkçe Öğretimi Bölümü.

Location names indicated in the works of Ancient Turkic period and contemporary Turkic dialects, when taken together, indicates that a significant change has not occurred since the earliest periods to our current era. This article concludes that Turkic location names have reached a strong linguistic character and structure during the earliest known periods of history.

Key Words: Toponymy, Turkic toponyms, ancient toponyms, toponyms' grammatical structures, simplex, derived, combinatorial.

1. Giriş:

Yunanca “topos” (yer) ve “onoma” ya da “onima” (ad) kelimelerinden ortaya çıkan toponimi (İsayev, 1977: 13) ilminin araştırma konusu ve malzemesi toponimler; yani yer adlarıdır. Her biri mensubu olduğu dilin ve milletin tarihinden, kültüründen izler taşıyan yer adlarının halk etimolojilerinden, söylencelerden, efsanelerden arındırılması, onların köken, anlam ve gramer yapılarının aydınlatılması yer adı biliminin ana konusunu oluşturur.

Dilbilim, coğrafya ve tarih ilimlerinin kavşağında kabul edilen (Hacaloğlu, 2002: 28) yer adı bilimi (toponimi), yer adlarını araştırırken bu ilimlerin yöntemlerini kullanır ve sonuçta hem bu ilimlere hem de sosyal bilimlerin bir çok alanına hizmet eder. Bu sebeptendir ki, dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Türkiye’de ve eskiden SSCB içinde bulunmuş günümüzün özerk ve bağımsız Türk Cumhuriyetleri’nde de çok sayıda yer adı bilimi ile ilgili çalışma vücuda getirilmiştir. Bu ülkelerdeki araştırmacılar kendi ülkelerindeki toponimleri (köy, kasaba, şehir, ülke, vb. gibi her çeşit yerleşim birimlerinin genel adı), oronimleri (dağ, vadi, geçit, orman, vb. gibi arazinin fizikî görünümüne bağlı olarak birbirinden ayrılan yer adları), hidronimleri (nehir, göl, deniz, baraj, su kanalı, vb. gibi her çeşit su ya da suya ait yer adlarının genel adı) derlemişler, onları çeşitli açılardan araştırıp incelemişlerdir. Bu çalışmaların her biri Türk yer adı bilimine katkıda bulunan değerli çalışmalardır. Bununla birlikte, bütün Türk halklarının yer adlarını ortak bir bakış açısıyla ele alan araştırmaların da yok denecek kadar az olduğu gözlenmektedir. Türk yer adlarının olağanüstü geniş coğrafyada sayısız bir toplam oluşturması bunun en büyük sebebi olmalıdır. Hâlbuki, Türk dilinin pek çok alanında olduğu gibi, yer adlarının da ortak bir bakış açısıyla değerlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Zira yer adları her şeyden önce bir kelimedir ve herhangi bir adın sahip olduğu tüm özellikleri bünyesinde taşır. Onların da diğer kelimeler gibi fonetik, morfolojik kurallara uyması ve Türk dünyasındaki yer adlarının küçük farklılıklarla birbirine benzemesi, yer adlarının ortak bir bakış açısıyla değerlendirmilmesini zarurî kılmaktadır.

Yer adlarının oluşturduğu malzemenin lehçebilim gereçleriyle sıkı sıkıya ilişkili olması (Aksan, 1995: 429) da, yer adı bilimi çalışmaları yapılırken bütün Türk lehçelerinin ve bu lehçelerde oluşan yer adlarının birlikte ele alınıp araştırılmasının gerekliliğini doğurmaktadır.

Çok geniş bir coğrafyada çoğu kez bir birinden irtibatsız yaşayan Türk boylarının yer adlarında, boyların dahil oldukları kültürel coğrafyaya bağlı olarak köken ve anlam bakımından bazı farklılıkların bulununduğu gözlenmektedir. Bu farklılaşmanın yer adlarının gramer yapısı konusunda da yaşanıp yaşanmadığı sorusu makalemizin ana temasını oluşturmaktadır. Çalışmada, Türkçe yer adlarının en eski örneklerini ihtiva eden Orhun-Yenisey yazıtları ve Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen yer adları ile çağdaş Türk lehçelerindeki yer adları birlikte ele alınmıştır. Bununla Türkçe yer adlarının tarihteki ve günümüzdeki yapısının genel çerçevede belirlenmesi amaçlanmıştır.

Konu, daha evvel belirli bir ülkenin veya bölgenin yer adları üzerine yapılmış araştırmalar içinde sadece o bölgenin yer adları dikkate alınarak ele alınmıştır. Bu araştırmalarda, yer adlarının gramer yapısı, toponimleri oluşturan sözcük sayısı dikkate alınarak incelenmiştir.¹ Konuyu tüm çağdaş Türk dünyası toponimlerini dikkate alarak incelemiş olan G. İ. Donidze de diğer araştırmacıların yaptığı gibi yer adlarının gramer yapısını ve sözcük sayısını esas alarak yapmıştır.²

Yukarıda da belirtildiği gibi, yer adlarının diğer kelimelerle aynı özelliklere sahip olması yer adlarının gramer yapısını daha detaylı incelemeyi gerekli kılmaktadır:

2. Türkçe Yer Adlarının Gramer Yapısı:

Türkçe'nin en eski yer adı örnekleri (Orhun-Yenisey yazıtlarında, Divanü Lûgat-it-Türk vb. eserlerde geçen yer adları) ve çağdaş yer adları

¹ Meselâ, Sovyet Türkolojisinde yer adlarının yapısı üzerine yapılmış en kapsamlı çalışma niteliğindeki "*Strukturnyye Tipi Tyurkskih Toponimov Gornogo Altaya*" (Dağlık Altay'ın Türk Toponimlerinin Yapı Tipler) adlı çalışmada Molčanova yer adlarını kelime, yer adının bünyesindeki kelime sayısını esas alarak incelemiş olup onları "bir ögeli", "iki ögeli", "üç ögeli" ve "dört ögeli" yer adları olarak tasnif edilmiştir (Molčanova, 1982: 114-123).

² Danidze, makalesinde ilk olarak Türk yer adlarının oluşumunda Türk dilinin ve diğer dillerin rolüne değinmiş, daha sonra Türkçe kaynaklı yer adlarının yapı şekillerini incelemiştir. Yalnızca çağdaş yer adları üzerine yapılan inceleme sonucunda Türk yer adları yapı bakımından, "tek kelimeli yer adları" ve "çok kelimeli yer adları" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Çalışmada ayrıca toponimcil ekler konusu da ele alınmıştır (Donidze, 1971: 122-126).

(bağımsız ve özerk Türk cumhuriyetlerindeki Türkçe yer adları)³ incelendiğinde şu yapı tiplerinin bulunduğu görülür.

2. 1. Basit Yer Adları

Basit yer adları tek bir kelimedenden oluşan ve yapısında hiçbir toponimcilik⁴ ekin bulunmadığı adlardır. Basit yapıya yer adlarına en eski Türkçe yer adlarında da rastlanmaktadır. Orhon-Yenisey yazıtları ve Divan-ü Lûgat-it-Türk'te geçen Agu, Ala, Argu, Balu, Kası, Kem, Kum, Küsen, Ögüz, Şu, Uç, vb. yer adları basit yapıdaki yer adlarıdır. Bunlardan özellikle Argu “iki dağ arası”, Kem “nehir”, Kum “çöl”, Ögüz “nehir” örneklerinden anlaşılmaktadır ki, Türkçe yer adlarının ilk örnekleri coğrafi terim olarak kullanılan cins isimlerin adlarından oluşmaktadır. Bu adların o bölgede yaşayan herkes tarafından bilinen, çok meşhur coğrafi nesnelere ad olarak verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, basit yapıya yer adlarının kendisini belirleyen bir tamlayana ihtiyaç duymadıklarını; zira bu adların zaten belirli olduklarını göstermektedir. Yer adlarında tamlayan unsuru, benzeri olan coğrafi nesnelere birini ötekenden ayırmak maksadıyla kullanılmaktadırlar. Bu sebeple bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi (Donidze, 1971: 123) Karatau (“kara dağ”), Daşburun (“taş burun”) yapısındaki yer adlarını basit yapıya saymak doğru değildir.

Basit yapıya yer adları çağdaş yer adlarında sıkça görülmektedir. Kömür “odun kömürü” (Dağlık Altay’da); Şayan “akrep” (Kazakistan’da); Ay “ay” (Başkırdaştan’da); Boz “boz” (Türkmenistan’da) bunlardan birkaçıdır.

³ Makalede çok sayıda yer adı geçmekte olduğundan hepsi için künye kullanma gereği duyulmamıştır. Yer adı örnekleri şu eserlerden alınmıştır: Divanü Lûgat-it-Türk’e ait yer adları (Atalay, 1991); Orhon-Yenisey yazıtlarına ait yer adları (Tekin, 1982; Tekin, 1988; Malov, 1951; Orkun, 1994; Batmanov, 1959, 1963) eserlerinden alınmıştır. Çağdaş yer adı örnekleri ise aşağıda künyesi verilen eserlerden alınmıştır: Türkiye yer adları için (Köylerimiz, 1982); Kazakistan yer adları (Koyşibayev, 1985); Hakasya yer adları (Butanayev, 1995); Tıva yer adları (Ondar, 2004); Dağlık Altay yer adları (Molčanova, 1979); Kırgızistan yer adları (Umurzakov, 1988); Türkmenistan yer adları için (Ataniyazov, 1980) eserleri kullanılmıştır.

⁴ Herhangi bir kelimenin üzerine gelerek onu yer adı yapmaya yarayan eklerdir; örneğin ‘Kömür’ yer adındaki ‘-mür’ eki (<köy- (“yanmak”) + ‘-mür’) toponimcilik bir ek değildir. Çünkü buradaki ekin yer adıyla hiçbir ilgisi olmayıp üzerine geldiği eylemle ayrılmaz bir birlik oluşturmaktadır. Oysa Kömürlü, Kömürlük, Kömürce, Kömürücü vb. yer adlarındaki /+II/, /+IIk/, /+ÇA/ ekleri toponimcilik ekler olup üzerine geldiği kelimenin yer adı olmasına katkıda bulunmaktadırlar. Biz çalışmamızda böyle eklerden söz ederken ifadenin daha anlaşılır ve kısa olması maksadıyla “toponimcilik ekler” terimini kullanmayı uygun gördük.

2. 2. Türemiş Yer Adları

Yapısında toponimcil ekler bulunan yer adlarıdır. Toponimcil ekler konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Donidze, yer adı bilimcilerinin ve dilbilimcilerin yapım eklerinin hepsini toponimcil ek kabul etmelerine karşı çıkararak toponimcil ekleri /+IIk/, /+II/, /+IAk/ ekleri ile sınırlandırmaktadır. Örneğin yer adlarında kullanılan /+CI/ ekinin (Balıkçı, Demirci vb.) meslek bildiren bir ek olduğunu dolayısıyla toponimcil bir ek olamayacağını ifade etmektedir (Donidze, 1971: 124).

Yer adlarının kalıplaşmış bir söz olarak coğrafi bir nesneye ad olduğu düşünüldüğünde bizce, yer adlarının kuruluşunda görev alan ve önceki kelimeden ayrılabilen eklerin hepsi toponimcil ek olarak kabul edilmelidir. Örneğin Balık+çı, Demir+ci gibi örnekler başlangıçta her ne kadar bir meslek sahibini bildiren ve buna bağlı olarak /+CI/ eki de meslek bildirme eki olarak kullanılan bir ek olsa da yer adı olduktan sonra kelimenin ve ekin bu anlamı geri plana düşmüştür. Bu sebeplerden dolayı, yer adlarında geçen /+CI/ ekini anropotoponimcil bir ek olarak değerlendirilmesinin daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Yine daha çok etnonim kökenli yer adlarında (etnotoponim) görülen (Doğancılar, Doğanlar, Sarılar, vb) /+IAr/, /+GII/ eklerinin de bu çerçevede değerlendirilmesinin uygun olduğu kanaatindeyiz.

Türemiş yer adlarında kullanılmış olan toponimcil ekleri üç grupta toplamak mümkündür.⁵

2. 2. 1. Ad Yapım Eki Niteliğindeki Toponimcil Ekler:

/+IIg/: Doğrudan doğruya yer adı yapan eklerden olup en eski yer adlarında ve çağdaş yer adlarında en sık görülen eklerdendir. Eski Türkçede adların üzerine gelerek sıfat yapan bu ek yer adlarında da üzerine geldiği ada bağlı olarak “(o şeyin) çok bulunduğu yer” anlamı vermektedir. Orhon-Yenisey yazıtlarında ve Divanü Lûgat-it-Türk'te şu örneklerde geçer: Agulıg, Balıklıg, Bakırlıg, Kargalıg. Yine bu metinlerde birleşik yapıya sahip şu örneklerde geçer: Kazluk Köl, Kümüşlüg Tag, Kümüşlüg Otrug, Saplıg Kayas.

Çağdaş yer adlarında Eski Türkçe'deki /+IIg/ (sıfat yapım eki) eki ile /+IIk/ (ad yapım eki) ekinin karıştırılarak birbiri yerine kullanılabildikleri

⁵ Türkçe yer adlarında kullanılmış olan toponimcil eklerin miktarının bir hayli fazla olduğu görülmekle birlikte bunların sayısını kesin olarak belirlemek için tüm Türk dünyası yer adlarının incelendiği bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple bizim bu çalışmada verdiğimiz ekler en çok kullanılan bazı toponimcil eklerdir.

görülmektedir: Bademlik, Ballık (Türkiye’de); Baylık “zenginlik” (Altay’da); Ottuk “otluk”, Arpalık “arpalık”, Çımındık “sineklik”, Taldık “söğütlük” (Kırgızistan’da); vb.

/+DI/ (addan ad yapan yapım eki) ekiyle kurulu yer adları: Bu ek yer adlarında **/+IIğ/** ekiyle aynı görevde kullanılmakta olup sahiplik bildirir: Orhon-Yenisey yazıtlarında geçen şu yer adlarında bu eke rastlanmaktadır: Költi, Teledü, Ezgenti Qadız.

Yazıtlarda anılan yer adlarında görülen bu eke çağdaş yer adlarında sıkça rastlanmaktadır: Esikti “kapılı”, Örendi “örenli”, Kazdı “kazlı”, Jayındı “yayın balıklı”, Jılandı “yılanlı”, vb. (Kazakistan’da); Kugandu “kugan bitkisinin olduğu yer, kuganlı”, Körüktü “yanağı keseli sincap olan yer, sincaplı”, vb. (Dağlık Altay’da); Çalkandı “ısırganlı”, Ermendi “ermenli (ermen: bitki çeşidi); Korumdu “dağlardan kopup gelen sivri taşlı yer”, Sülüktü “sülüklü”, vb. (Kırgızistan’da); vb.

/+IAk/, **/+IAğ/** : Bu ek de yer adlarında **/+IIğ/** ekiyle benzer anlamda kullanılmaktadır. Üzerine geldiği kelimeye bağlı olarak “yer, yöre, bölge” anlamı verir ve yer adı yaptığı kelimeyi kökteki kelimeye bağlı olarak sıfatlandırır. Divanü Lûgat-it-Türk’te geçen şu yer adlarında görülmektedir: Atlak, Man Kışlag, Mınlak, Suvlag.

Eski Türkçe dönemi eserlerinde anılan yer adları arasında daha çok kullanılan bu ekin daha sonraki devirlerde yerini **/+IIk/**, **/+DI/**, **/+II/** eklerine bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu ekle kurulu yer adlarına çağdaş lehçelerde az da olsa rastlanmaktadır ‘Kışlak’, ‘Kozalak’, ‘Yaylak’ (Türkiye’de).

/+Ak/: Eski Türkçe’de “küçültme, sevgi” bildiren bir ek olarak kabul edilir (Gabain, 2000: 45). Bununla birlikte tespit edildiği yer adı örneklerinde tam olarak hangi anlamda kullanıldığı açık değildir. Divanü Lûgat-it-Türk’te geçen iki yer adında görülmektedir: ‘Sugnak’ (<sığın + ak “sığincık”), ‘Adgırak Suvı’ (“aygırcık”).

Her iki yer adında da bir hayvan adı üzerinde görülen bu ekin, diğer birçok hayvan adı örneğinde görüldüğü gibi⁶ “sevgi” ve “küçültme” anlamları verdiği görülür. Çağdaş Türk lehçelerindeki yer adlarında bu eke rastlanmaktadır: Söölök (Selek) “sööl: vücutta çıkan yumruluklar, büyük siğil)” (Dağlık

⁶ Kısırak “dişi at”, köşek “deve yavrusu”, malak “manda yavrusu”, şişek “bir veya iki yaşında koyun” (Korkmaz, 2003: 35).

Altay'da); Iygılak “çukurlu yer (ıygıl: çökek, çukur)” (Tuva'da); Koçak, Yanalak (Türkiye'de); vb.

Yer adlarında addan ad yapan ekler daha çok görülmekle birlikte eylemden ad yapan isim-fiil eklerine de rastlanmaktadır.

/-mA/: Divan-ü Lûgat-it-Türk'te ‘Sekirme’ adındaki yer adında bu ek bulunmaktadır.

Çağdaş yer adlarında bu ekle kurulu örnekler görülmektedir: Şarkiratma “şelale, çağlayan”, Artılma “geçek, geçit”, Çapçıma “zirvesine ulaşamayan kaya”, vb. (Kırgızistan'da); Bağlama, Bölme, vb. (Türkiye'de); vb.

/-İş/: Eylemden ad yapan bir ektir. Yer adlarında işin olduğu yeri anlatır. Divanü Lûgat-it-Türk'te şu yer adı örneklerinde görülmektedir: Adgış (<eg-d-iş), Aluş, Kapuş.

Bu eke çağdaş yer adlarında hâlen rastlanılmaktadır. Özgörüş “değişme”, Ceñiş “kazanmak, galip gelme”, vb. (Kırgızistan'da); Tolgoş “dolama”; Uluş “uluma”(Dağlık Altay'da); vb.

Eski Türkçe yer adı örneklerinde rastlanılmayan, fakat çağdaş yer adlarında kullanılmakta olan başka ekler de vardır. Bu eklerden bazılarının tüm Türk dünyasında yaygın olarak kullanıldığı dikkate alındığında onların eski Türkçe yer adlarında kullanılmış olup, fakat kayıtlara geçmedikleri tahmin edilebilir. Bunların dikkat çekici olanlarından birkaçı şunlardır.

/+ÇI/: Bu ek üzerine geldiği adı yer ad yapar ve bir işi yapanı, meslek sahibini bildirir. Balcı, Cebeci, Çalıcı, Doğanıcı, Çeltikçi, Kürkçü (Türkiye'de); Karmakşı “inşaatçı” Bökenşi, (Kazakistan'da); Gulançı “Gulançılar”, Kökçi “Kökçiler), vb. (Türkmenistan'da); vb.

/+ÇIK/: Yer adlarında üzerine geldiği kelimeye küçültme, sevimlilik anlamları katan bir ektir. Çağdaş yer adlarında sıkça görülmektedir: Ambarcık, Bulgurcuk, Değirmencik, İğdecik, İncecik, Ovacık, (Türkiye'de); Çançık “muhafaza kutucu, tütün kesesi” (Tıva); Akcık, Gazancık “kazancık”, Değirmencik “değirmencik”, vb. (Türkmenistan'da); vb.

/+ÇA/: Üzerine geldiği kelimeyi yer adı yaparak “yakınlık, yakın olma” anlamı verir. Alanca, Karaca, Kızılca, Kırca, Köplüce, Kuzluca, Narlıca, Otuluca, Pınarca, vb. (Türkiye'de); vb. Karaşa “karaca”, Kökşe “gökçe”, vb. (Kazakistan'da); Akça (Türkmenistan'da); vb.

2.2.2. Fiilimsi Kökenli Toponimcil Ekler:

Yer adlarının kuruluşlarında sıfat-fiil ekleri de önemli yer tutmaktadır. Sıfat-fiil ekleriyle kurulu yer adlarının Türkçenin ilk yer adı örneklerine göre çağdaş yer adı örneklerinde daha sık rastlandığı ve çeşitlendiği görülmektedir.

/-GAn/, Eski dönemlerden beri Türkçe yer adlarında görülen ve bugün de tüm Türk dünyasını yer adlarında en sık rastlanan sıfat-fiil ekidir. Divanü Lûgat-it-Türk'te yer alan 'Tavuşgan Ögüz' ve 'Keygen' yer adları, sıfat-fiil eklerinin eski Türkçe yer adı örneklerinde de bulunduğunu göstermektedir.

Tarihî süreç içerisinde yer adlarında /+GAn/ ekinin dışında diğer sıfat-fiil eklerinin de (/ -mİş/, /-Ir/, /-Ar/, /-mAz/, /-TIK/ vb.) kullanıldığı görülmektedir.

Baytar "zenginleştirir", Sıgırar "gürler, uğuldar", Uçar "uçar", Kuragan "kurumuş", Öçürgön "söndürülmüş olan", Saymış (Salmış, Samış) "batmış, saplanmış", vb. (Dağlık Altay'da); Çağırğan, Çağlayan, Güldüren, Ölmez, Bulduk, vb. (Türkiye'de); Muzdabas "soğumaz" (Kırgızistan'da); Kuygan "iki özenin birleştiği yer ya da suyun göle döküldüğü yer", Yayılmış "yayılmış, dağılmış", vb. (Kazakistan'da); vb.

2.2.3. Çokluk Eki Niteliğindeki Toponimcil Ekler:

En eski zamanlardan beri Türkçe yer adlarında çokluk eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Yer adlarındaki çokluk eklerinin üzerine geldiği adı topluluk ismi yaptığı bilinmektedir; dolayısıyla çokluk ekleriyle kurulu yer adları etnotoponim özelliği taşımaktadırlar.

/+İş/: Orhon-Yenisey yazıtlarında etnotoponimlerde gözlenmektedir. Töles, Tarduş kelimelerinde ve muhtemelen Tegeres kelimelerinde bulunmaktadır.

/+It/: Orhon-Yenisey yazıtlarında ve Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen 'Tüp+üt' sözünde ve yine muhtemelen 'Teñ+üt' etnotoponimlerinde bu ek bulunmaktadır.⁷

Eski Türkçedeki bu çokluk eklerinin zaman içerisinde giderek unutulmasına bağlı olarak bunların yerini, esasen çokluk eki görevinde çekim eki

⁷ Kökeni konusunda tartışmalar bulunan bu ekin Moğolca'daki çokluk ekiyle aynı olduğu kanaati araştırmacılar arasında yaygındır (Alyılmaz, 1994: 39).

olan fakat bazı durumlarda özel adlar yapan /+IAr/ ekinin aldığı görülmektedir.⁸ Üzerine geldiği kelimeyi “topluluk, genellik” anlamı veren /+IAr/ ekiyle kurulu yer adlarına başta Türkiye’de olmak üzere Türk dünyasının her bölgesinde rastlanmaktadır. Yer adlarında daha çok etnotoponimcil bir ek görünümündeki bu ek (Avcılar, Ayvalar, Doğancılar, Doğanlar, Sarılar, Tekeler, vb. (Türkiye’de); coğrafi nesnenin çokluğunu bildiren örneklerde de görülür. Kumdar “kumlar”, Sudaklar “dereler”, (Dağlı Altay’da); Toroslar, Adalar, Göller Bölgesi, vb. (Türkiye’de); Bagalar “Bagalar”, Üçgaralar “üç karalar”, Üçdepeler “üç tepeler”, Heşdekler “Heşdekler”, vb. (Türkmenistan’da)... vb.

2.3. Birleşik Yer Adları

Birleşik yer adları Türkçe yer adları arasında en yaygın yapı tipini oluşturmaktadır. Eski Türkçe yer adlarında da bu türdeki yer adlarının diğerlerine oranla çok daha fazla olduğu gözlenmektedir. Bu yer adları daha ziyade ad ve sıfat tamlaması yapısına sahiptir:

2.3.1. Ad Tamlaması Kuruluşundaki Yer Adları:

Ad tamlaması yapısında bulunan yer adları sıfat tamlaması kalıbında olanlara göre daha azdır. Bu yapıdaki yer adlarını da üç grupta ele almak mümkündür.

2.3.1.1. Belirtisiz ad tamlaması kuruluşundaki yer adları: Ad tamlaması yapısına sahip olan yer adlarının baskın tipini bu türden yer adları oluşturmaktadır.

2.3.1.1.1. Tamlayan + tamlanan unsur + iyelik eki kuruluşundakiler: Türkçe yer adları içinde, bir tamlayan bir de tamlanan ögeden oluşan yer adları en sık rastlanandır. Orhun-Yenisey yazıtlarında ve Divanü Lûgat-it-Türk’te geçen Adhgırak Suvı, Arkar Başı, Bagram Kumı, Katun Sını, Kaz Suvı, Keyre Başı, Yapaku Suvı, vb. adındaki yer adları bu yapıdaki yer adlarındandır.

Bu tipteki yer adlarına çağdaş yer adları arasında sıkça rastlanılmaktadır. Tandırbaşı “tandır başı“ Tarlaağzı (“tarla ağzı“), Taşarası (“taş arası“), vb. (Türkiye’de).

⁸ Yazıtlarda pek işlek olmayan bu ek beg+ler (beyler), ög+ler (anneler), eke+ler (ablalar) kelimelerinde çokluk eki görevinde kullanıldığı (Alyılmaz, 1994: 39) görülmekle birlikte Eski Türkçe devri eserlerinde anılan yer adlarında görülmez.

Bu yapıdaki yer adlarının bir kısmında tamlayan ögesinin “topluluk” anlamı veren ek aldığı görülmektedir. ‘Karalarbaşı’ (“kara+lar başı”), ‘Karalargüneyi’ (“Kara+lar güneyi), ‘Karalarşarklısı’ (“kara+lar şarklısı”), vb. (Türkiye’de).

2.3.1.1.2. Birden çok tamlayan unsuru + tamlanan + iyelik eki kuruluşundaki yer adları: İki tamlayan bir tamlanan ögeden oluşan yer adları eski yer adları arasında da görülmektedir. Orhun yazıtlarında geçen ‘Yir Bayırku Yeri’ bu tipteki yer adlarına örnektir. Çağdaş toponimlerde sıkça görülmektedir. Kurucaabatayyası (“kuruca abat yayla+sı”), Delioğlanderesi (“deli oğlan deresi”), Karaağaçkuyusu (“kara ağaç kuyusu”), Hürmetçiçiftliköyü (“hürmetçi çiftliği köyü”), vb. (Türkiye’de); Koş Arka Sını (“Koşarka’nın yukarısı, tepesi”), vb. (Dağlık Altay’da); vb.

2.3.1.2. Tamlanan ekinin (iyelik eki) bulunmadığı ad tamlaması kuruluşundaki yer adları: Belirtisiz ad tamlaması tipindeki yer adlarında olduğu gibi bu yapıdaki yer adlarını da iki grupta ele almak mümkündür.

2.3.1.2.1. Tamlayan + tamlanan kuruluşundaki yer adları: Orhun-Yenisey yazıtlarında ve Divanü Lûgat-it-Türk’te geçen ‘Temir Kapıg’, ‘Zanbı Art’, ‘Sıgun Samur’, vb yer adları bu yapıdaki yer adlarının eski örneklerindedir.

Bu yapıdaki yer adlarına günümüz yer adlarında da sıklıkla rastlanmaktadır: Canahır, Gulabat, Gulamgala, Kempirada, vb. (Türkmenistan’da); vb.

2.3.1.2.2. Birden çok tamlayan unsuru + tamlanan kuruluşundaki yer adları: Birden çok tamlayan ögesinin görüldüğü ve tamlayan ögesinin tamlanan eki almadığı yapıdaki yer adı örnekleri eskiden beri mevcuttur.

Orhun-Yenisey yazıtlarında geçen Kögmen Yer Sub; Ongı Tarkan Süy; Yiz Ewi Tiz, Türgi Yargun Köl, Kan Iduk Baş, vb. örnekler bu tipteki yer adlarına örnek sayılabilir.

Çok fazla olmamakla birlikte çağdaş yer adları arasında bu tipteki yer adlarına rastlanmaktadır. Özbeyyeniköy “özbey yeni köy”, Darıyerisüleymanbey “darı yeri Süleyman bey” (Türkiye’de).

2.3.2. Sıfat Tamlaması Kuruluşundaki Yer Adları

Bunlar; herhangi bir özellik, sayı, renk, vb. anlamlar bildiren sıfatlarla bir adın birleşmesinden ortaya çıkmış yer adlarıdır. Türk yer adlarının yapı tipleri

arasında sıfat tamlaması yapısındaki yer adlarının oldukça fazla olduğu gözlenmektedir. Bu tipteki yer adlarının oran bakımından diğer tüm yapı tiplerinden daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Sıfat tamlaması tipindeki yer adlarını iki grupta toplamak mümkündür.

2.3.2.1. Tamlayanı ad soylu olan yer adları:

Orhon-Yenisey yazıtları ve Divanü Lûgat-it-Türk'te bu yapıda çok sayıda yer adı bulunmaktadır: Ak Say, Ak Terek, Ala Yığaç, Altun Kır, Altun Tag, Altun Yış, Ak Termel, Aruk Turuk, Ay Köl, Badal Art, Bay Balık, Bay Yığaç, Beş Balık, Bukaç Art, Eki Ögüz, Açıg Altır Köl, vb.

Bu tipteki yer adları günümüzde de aynı sıklıkta görülmektedir. Akçukur "akçukur", Akhisar "ak hisar", Çukurbağ "çukur bağ", Kaleköy "kale köy", Taşkapı "taş kapı" Akçabeyli "akça beyli", Çukurçimentekke "çukur çimen tekke", Doğubelenören "doğu belen ören", Kurtlusoguksu "kurtlu soğuk su", Kurtlusarımazı "kurtlu sarı mazi", vb. (Türkiye'de); Camandariya "kötü nehir", Köktal "gök söğüt", Kanattas "kanat taş" (Kazakistan'da); Koskaya "iki kaya", Koşarka "iki dağ yamacı", Kuday-Bergen-Oroy "Tanrının verdiği zirve" (Dağlık Altay'da); Akyayla "ak yayla", Altıngaya "altın kaya", Garagöz "karagöz", vb. (Türkmenistan'da); vb.

Bu yapıdaki bir kısım yer adlarında tamlayan ögenin yapım ekleri aldığı görülmektedir. Eski yer adlarından yalnızca 'Ezgenti Kadız' örneğinde görülen bu tipteki yer adlarının çağdaş yer adlarında daha sık görüldüğü gözlenmektedir: Çukurcaalan "çukurca alan", Karacaören "karaca ören", Çubukluosmaniye "çubuklu Osmaniye", Karagözgöllüalan "kara göz göllü alan", vb. (Türkiye'de); Köznöktü Booçı "pencereli (delikli) geçit" (Dağlık Altay'da); Taldı Bulak "söğütlü pınar", Arçaluu Tör "ardıçlı yayla", Şilbilüü Say "şilbili çay yatağı (şilbi: bir ağaç türü)" Kumduu Suu "kumlu su" (Kırgızistan'da); Değirmenlidere "değirmenli dere" (Türkmenistan'da); vb.

2.3.2.2. Tamlayanı fiil soylu olan yer adları:

Kaşgansu "kaçan su" (Kazakistan'da); Sayma Karasug "batma, batık su" (Dağlık Altay'da);

2.3.4: Ad + Çekimli Fiil Kuruluşundaki Yer Adları:

Yaşanan bir olaya ya da duruma bağlı olarak kurulmuş olan yer adlarıdır. Bir fiile zaman ekinin getirilmesiyle kurulmuş yer adlarıdır. Bunlar bir yer adına ad olarak verildikleri için doğal olarak sıfat anlamı taşımaktadırlar. Bunlar bazen

tek başlarına yer adı olabildikleri gibi (bk. Türemiş Yer Adlar) bazen de birleşik yapıda görülebilmektedirler. Bu kuruluşdaki yer adlarına eski Türk toponimleri arasında rastlanılamamaktadır. Bununla birlikte bu kuruluşdaki yer adlarının eskiden bulunmayıp sonradan ortaya çıktığını söylemek güçtür. Çağdaş Türk lehçelerinde bulunan yaygın örnekleri dikkate alındığında, bu çeşit yer adlarının eskiden bulunduğu, fakat metinlere yansımadağı kanaatine varabiliriz.

Şahverdi “şah verdi”, Gündoğdu “gün doğdu”, Gündoğan “gün doğan”, Güngören “gün gören” Sugören “su gören”, Tanrıvermiş “tanrı vermiş”, Gündoğmuş “gün doğmuş”, Yoğurt yemez “yoğurt yemez”, Yolgeçmez “yol geçmez”, (Türkiye’de); Bay-Berdi “kut verdi, kutsadı” Kum-Kalar “kum kalır” (Dağlık Altay’da); İşbuldı (İcbuldı) “iş buldu” (Başkırdistan’da); Kusjetpes “kuş ulaşmaz”, Okjetpes “ok ulaşmaz” (Kazakistan’da), vb.

Yer adlarında zaman ekleri dışında kip eklerine de nadiren rastlanmaktadır. Örneğin Dağlık Altay’da bulunan ve emir kipi yapısındaki ‘Saktazin’ “beklesin” anlamına gelen (Molçanova, 1979: 281) nehir adı bunlardan biridir.

3. Sonuç:

Türkçe yer adlarının gramer yapısı ile ilgili olarak özetle şunları kaydetmek mümkündür: En eski yer adı örneklerinde olduğu gibi çağdaş yer adlarının da basit, türemiş ve birleşik yapıda olduğu görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin tümünde eski yer adlarının yapı tiplerinin korunduğu bununla birlikte zenginleştiği görülmektedir. Söz gelimi Türkçe yer adlarının en eski örneklerinde sıfat-fiil eki olarak yalnız /-GAn/ eki görülürken çağdaş yer adlarında sıfat-fiil eklerinin yer adlarında kullanımının çeşitlenip zenginleştiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu değişim ve zenginleşmenin yer adlarının geçmişten günümüze gelen kendi sistemi içinde yaşandığını söylemek mümkündür. Türkçe yer adlarının bu sağlam yapısı Türkçe yer adlarının kuruluş sisteminin çok eski çağlarda oluştuğunu düşündürmektedir.

Kalıplaşmış kelimeler olan yer adlarının Türkçe’de çok eski zamanlarda şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu özelliğiyle yer adları, sonraki dönemlerde oluşmuş ve bundan sonra da oluşacak olan yer adlarına model olmaktadır. Bu sebeptendir ki, Türk milletinin yaşadığı her bölgede benzer yapı özellikleri göstermektedirler.

KAYNAKLAR:

- AKSAN, D. (1995). *Her Yönüyle Dil*, TDK, Ankara.
- ALYILMAZ, C., (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- ATALAY, B. (1991-1992). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-IV*. TDK., Ankara.
- ATANIYAZOV, S. (1980). *Türkmenistanın Geografik Atlarının Düşündürüşli Sözlüğü*. İlim., Aşhabad.
- BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetürkskoy Pismennost*. Nauka., Furunze.
- BATMANOV, İ. A. (1963). *Pamyatniki Drevnetürkskoy Pismennosti Tuvi - Vıpusk I*. Nauka., Kızıl.
- DONİDZE, G. İ. (1971). O Grammatika Harakteristike Türkskih Toponimov. Onamastika Povolj'ya 2. Gorkiy: Dirjinskaya Tipografiya Gorkovskogo upravleniya po peçati, 122-126, Saransk.
- GABAİN, A. Von. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev.Mehmet Akalın), TDK., Ankara.
- GÜLENSOY, T. (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Ankara: TDK.
- HACALOĞLU, R. A., (2002). *Borçalı Toponimleri*, Erdem, 27-68, Ankara.
- İSAYEV, D., (1977). *Cer-suu Atarının Sırı*, Mektep, Furunze.
- JANUZAKOV, T. (2001). *Kazakistan Respublikasının Toponimleri-Toponimiya Respubliki Kazahstan*. Almatı: Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Kazahstan.
- KARAYEV, S., (1987). *Geografik Nomlar Manosi. Üzbekistan*, Toşkent.
- KONKOBAYEV, Kadıralı (1980). *Toponimiya Yujnoy Kirgizii*. İlim, Frunze.
- KORKMAZ, Z., (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. TDK, Ankara.
- KORMUŞİN, İ. V., (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii (Teksti i İssledovaniya)*, Rossiyskaya Akademiya NAUK, Moskva.
- KOYÇUBAYEV, E., (1985). *Kazakstanın Jer-su Attarı Sözdigi*. Mektep, Alma-Ata.
- Köylerimiz*. (1981). İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü. Ankara.

- KUZNETSOV, P. İ., (1997). Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair, *TDAY Belleten*, Ankara, 193-260.
- MOLÇANOVA, O. T., (1979). *Toponimiçeskiy Slovar Gornogo Altaya*. Gorno-Altayskoye Atdeleniye Altayskogo Knijnogo İzdatelstva., Gorniy-Altay.
- MOLÇANOVA, O. T., (1982). *Strukturniye Tipi Türkskih Toponimov Gornogo Altaya*. İzdatelstvo Saratovskogo Universiteta. Gorniy-Altay.
- ONDAR, B. K., (2004). *Toponimiçeskiy Slovar Tuvi*. İzdatel'stvo Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N. F. Katanova., Abakan.
- PODOLSKAYA, N. V., (1978). *Slovar Russkoy Onomastiçesкой Terminologii*. Akademi Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya., Moskva.
- TEKİN, T., (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin). Kitabesi. *TTK Belleten*. Ankara.
- TEKİN, T., (2003). *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Dil ve Edebiyat I., İstanbul.
- UMURZAKOV, U., KEŞİKBAYEV, A. A., MAHRİNA, L. İ., EŞENKULOV, T., RISKULOVA, B., (1988). *Slovar Geografiçeskih Nazvaniy Kirgizkoy SSR*. İlim., Frunze.